

Καντ: Όρια της νόησης, ή όρια της καντιανής γνωσιοθεωρίας;*

Διακόσια χρόνια από τον θάνατο του Καντ (1724-1804). Το «έτος» σημαδεύτηκε και στη χώρα μας από σειρά εκδηλώσεων: Συμπόσια, αφιερώματα περιοδικών, άρθρα σε περιοδικά και σε εφημερίδες, που κίνησαν το ενδιαφέρον ενός ευρύτερου κοινού, πέρα από την ακαδημαϊκή «κοινότητα». Η αποτίμηση είναι αναμφισβήτητα θετική. Όμως τα κείμενα που είδαν το φως της δημοσιότητας έχουν, λιγότερο ή περισσότερο, ένα κοινό χαρακτηριστικό: κατατοπίζουν με γνώση του θέματος τον αναγνώστη για τις ιδέες του Καντ, για τις σχέσεις του με άλλους φιλοσόφους, για προβλήματα ερμηνείας κ.λπ., σπάνια όμως επιχειρούν μια κριτική αποτίμηση και ερμηνεία των βασικών παραδοχών της καντιανής φιλοσοφίας. Το φαινόμενο δεν είναι πρωτοφανές, ούτε τυχαίο. Αποτελεί, με εξαιρέσεις, παράδοση στην ελληνική φιλοσοφική παραγωγή, η οποία, από την προσκόλληση στην άκριτη προγονοπληξία, τείνει να περάσει σε έναν επίσης άκριτο θαυμασμό των σύγχρονων αστικών φιλοσοφικών ρευμάτων και να αποκοπεί, ακόμα πιο ριζικά, από τη σχέση της με την κοινωνική πραγματικότητα, η οποία από την εποχή των Προσωκρατικών και μέχρι σήμερα τροφοδοτεί τη φιλοσοφία με ερωτήματα, αλλά και με υλικό και διαφορετικές οπτικές για την προσέγγιση των δικών της ερωτημάτων.

Θα ήθελα να συγκεκριμενοποιήσω αυτή την «αριστοκρατική» αντίληψη της φιλοσοφίας, αυτή την εξωπραγματική της δήθεν ουδετερότητα, παραθέτοντας ένα χαρακτηριστικό απόσπασμα από το προγραμματικό κείμενο του πρώτου τεύχους του νέου φιλοσοφικού περιοδικού που έχει τίτλο *Υπόμνημα στη φιλοσοφία*, και αποτελεί αφιέρωμα στην *Κριτική της κριτικής δύναμης* του Ιμάνουελ Καντ. Γράφει λοιπόν η σύνταξη του περιοδικού: «Το *Υπόμνημα* φιλοξενεί μελέτες που βρίσκονται σε άμεση σχέση με τα κείμενα της ιστορίας της φιλοσοφίας. Δεν ενδιαφέρεται για συνόψεις και επισκοπήσεις της τρέχουσας ή της παλαιότερης φιλοσοφικής παραγωγής, ούτε επιζητεί να προβάλει τη διαπλοκή της φιλοσοφίας με τις επιστήμες, την πολιτική ή την επικαιρότητα. Η επιδίωξή του είναι να αναδείξει την αυτονομία του φιλοσοφικού λόγου, την ιδιαιτερότητα και τη συνέχεια των φιλοσοφικών προβλημάτων. Η θεωρητική θέση που υπηρετεί το *Υπόμνημα* είναι ότι η φιλοσοφία αναπτύσσεται μόνο μέσα από τον ερμηνευτικό διάλογο με τα σημαντικά κείμενα του πα-

Ο Ε. Μπιτσάκης είναι ομότιμος καθηγητής φιλοσοφίας του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων και άμισθος επιμ. καθ. Θεωρητικής Φυσικής του Πανεπιστημίου Αθηνών.

* Για το κείμενο αυτό χρησιμοποιήθηκαν τα έργα του Καντ *Critique of Pure Reason*, μετ. Meiklejohn, H.G. Bohn, London, MDCCCLV, και *La Raison Pratique*, PUF, Paris, 1963.

ρελθόντος». Η φιλοσοφία, λοιπόν, σύμφωνα μ' αυτή την άποψη, ζει από το παρελθόν, ασηπτικά μονωμένη από τα κοινωνικά μικρόβια!

Αλλά ας περάσουμε στη φιλοσοφία του Καντ, ενός φιλόσοφου που εξέφρασε όσο λίγοι την εποχή του.

1. Καντ: Τα όρια της νόησης

Η φιλοσοφική αλήθεια δεν ήταν ποτέ μοναδική, ούτε απόλυτη, παρά τις συνήθειες υπατάξεις των φιλοσόφων. Ακόμα και στον Μεσαίωνα, την περίοδο της επιβολής (όχι μόνο με τα πνευματικά όπλα) της «αλήθειας» της θεολογίας, υπήρχαν αιρέσεις και φιλοσοφικές διαμάχες. Η φιλοσοφική αλήθεια φάνηκε ακόμα περισσότερο αβέβαιη στους νέους χρόνους, με την πολλαπλότητα των ρευμάτων της και κάτω από το φως των αναπτυσσόμενων επιστημών.

Οι φιλόσοφοι, ακόμα και οι περισσότερο δογματικοί, είχαν συνείδηση του εύθραυστου των νοητικών τους κατασκευών, και η ιστορία της φιλοσοφίας είναι, από μια άποψη, αδιάκοπος αγώνας αυτοάμυνας και αναιρέσης. Ο Μπέκκον, ο Καρτέσιος, ο Χιουμ, και στη συνέχεια ο Καντ, έθεσαν, καθένας με τον τρόπο του, τα προβλήματα της οριοθέτησης, της νομιμότητας και της χρησιμότητας της φιλοσοφίας. Ο Καρτέσιος π.χ. έγραφε χαρακτηριστικά: «Δεν θα πω τίποτα για τη φιλοσοφία εκτός του ότι, βλέποντας ότι είχε καλλιεργηθεί από τα πιο λαμπρά πνεύματα που έζησαν από πολλούς αιώνες και όμως δεν βρίσκει κανείς σ' αυτήν τίποτα που να μην είναι αντικείμενο διαφωνίας και που συνεπώς να μην είναι αμφίβολο, δεν είχα διόλου αρκετή έπαρση για να ελπίζω ότι θα συναντήσω κάτι καλύτερο από τους άλλους. Και ότι, βλέποντας πόσες διαφορετικές γνώμες μπορούν να υπάρχουν για το ίδιο πράγμα, οι οποίες υποστηρίζονται από διακεκριμένους ανθρώπους χωρίς ποτέ να υπάρξει μια που θα ήταν σωστή, θεώρησα περίπου σφαλερό οτιδήποτε θα ήταν αληθοφανές. Κατόπιν, όσον αφορά τις άλλες επιστήμες, στο βαθμό που δανείζονται τις αρχές τους από τη φιλοσοφία, έκρινα ότι δεν θα μπορούσε κανείς να οικοδομήσει τίποτα στερεό σε τόσο εύθραυστα θεμέλια»¹.

Κατά τον γάλλο σοφό, δεν μπορείς να φανταστείς τίποτε παράξενο που να μην το έχει πει η φιλοσοφία. Είναι βέβαια γνωστό ότι ο Καρτέσιος ξεκίνησε από την αμφιβολία για να οικοδομήσει ένα δογματικό σύστημα για την αλήθεια του οποίου δεν αμφέβαλλε, και ότι όρισε τη φιλοσοφία ως «σπουδή της Σοφίας» που αφορά την «τέλεια γνώση των πραγμάτων» και η οποία πρέπει να συνάγεται από τις πρώτες αιτίες, άρα να αρχίζει από την αναζήτηση των πρώτων αιτιών, δηλαδή των αρχών οι οποίες πρέπει να είναι «σαφείς και προφανείς»². Η αμφιβολία, στην περίπτωση του Καρτέσιου, ήταν ο δρόμος προς τη δογματική βεβαιότητα.

Ο Ιμάνουελ Καντ (1724-1804) γεννήθηκε 128 χρόνια μετά τον Καρτέσιο και 13 χρόνια μετά τον Χιουμ (1711-1776). Έζησε σε μια περίοδο ανόδου των φυσικών επιστημών και είχε εντυπωσιασθεί από τη στερεότητα και την αποτελεσματικότητα της αλήθειας τους, σε αντίθεση με το εύθραυστο της φιλοσοφίας. Ο ίδιος άλλωστε είχε σπουδάσει μαθηματικά και φυσικές επιστήμες και είχε δημοσιεύσει ερευνητικές εργασίες στο χώρο των φυσικών επιστημών. Στον Καντ εξάλλου οφείλεται, όπως είναι γνωστό, η πρώτη κοσμογονική θεωρία, η οποία

αμφισβήτησε την αιωνιότητα του πλανητικού μας συστήματος. Πράγματι, το 1755 ο Καντ δημοσίευσε το έργο *Γενική Θεωρία της Φύσης και Θεωρία του Ουρανού*, για το οποίο ο Ένγκελς θα έγραφε ότι «κλόνισε για πρώτη φορά την αντίληψη ότι η Φύση δήθεν δεν είχε ιστορία μέσα στο χρόνο»³. Εντούτοις και ο Καντ πέρασε τη δογματική του περίοδο (περίπου μέχρι το 1770), ακολουθώντας την παράδοση των μεταφυσικών Λάμπνιτς, Βολφ κ.λπ. Στην περίοδο αυτή ο Καντ δεχόταν ότι μπορούμε να γνωρίσουμε τα πράγματα καθεαυτά, άρα αναγνώριζε τη δυνατότητα και τη νομιμότητα της Μεταφυσικής. Αλλά, όπως λέει ο ίδιος, η γνωριμία του με το έργο του Χιουμ τον ξύπνησε από τον «δογματικό του λήθαργο».

Τον Καντ απασχόλησαν μια σειρά ερωτήματα: Πού οφείλεται η δύναμη των επιστημών, η επιτυχία τους, η αντικειμενικότητα και η αναγκαιότητα των νόμων τους; Γιατί, αντίθετα, στη φιλοσοφία να υπάρχουν τόσα αλληλοσυγκρουόμενα συστήματα; Γιατί η αλήθειά της να είναι τόσο αβέβαιη και εύθραυστη; Και τελικό και γενικό ερώτημα: Είναι δυνατή η Μεταφυσική; Αλλά το ερώτημα αυτό προϋποθέτει την απάντηση στο ερώτημα για το χαρακτήρα της αλήθειας και για τα όρια της ανθρώπινης νόησης.

Ο Καντ συνέλαβε την ανεπάρκεια, τόσο του εμπειρισμού-σκεπτικισμού όσο και του δογματισμού τύπου Λάμπνιτς, Βολφ κ.λπ. Ο ίδιος θέλησε να θεμελιώσει την αξία των επιστημών με ένα είδος σύνθεσης (συμβιβασμού) του εμπειρισμού και του ορθολογισμού, του «υλισμού», δηλαδή ενός είδους μεταφυσικού ρεαλισμού, και του ιδεαλισμού. Από το δρόμο αυτόν ο Καντ απέκλεισε τη δυνατότητα της δογματικής Μεταφυσικής επειδή, όπως υποστήριζε, έννοιες όπως ο Θεός, η αθανασία της ψυχής κ.λπ., είναι απρόσιτες στη νόηση. Ωστόσο, ο ευσεβής Ιμάνουελ Καντ αναζήτησε έναν άλλο δρόμο για να θεμελιώσει την πίστη: την Ηθική. Αλλά ας δούμε πρώτα τις βασικές θέσεις της καντιανής γνωσιοθεωρίας.

Ο Καντ, αντίθετα από τους αγνωστικιστές, δέχεται την ύπαρξη των πραγμάτων ανεξάρτητα από τη συνείδηση. Πρόκειται για τον υλιστικό (καλύτερα: τον ρεαλιστικό) πυρήνα της καντιανής φιλοσοφίας. Εντούτοις, τα «πράγματα καθεαυτά» είναι απρόσιτα στη γνώση, επειδή η νόηση συλλαμβάνει μόνο τα φαινόμενα. *Φαινόμενα* είναι τα πράγματα όπως τα γνωρίζουμε. *Νοούμενα* είναι τα πράγματα καθεαυτά, όπως υπάρχουν ανεξάρτητα από τη γνώση. Η διχοτομία ανάμεσα στα φαινόμενα και στα νοούμενα συνιστά τον πυρήνα του καντιανού αγνωστικισμού.

Ο Καντ έχει ως αφετηρία μια θέση κοινή και στον εμπειρισμό και στον υλισμό: Τα «πράγματα καθεαυτά» υπάρχουν ανεξάρτητα από την υποκειμενική συνείδηση. Με τον κόσμο επικοινωνούμε μέσω των αισθήσεων. Με την αίσθηση μας δίδονται τα αντικείμενα και έτσι αποκτούμε την αισθητηριακή εμπειρία. Η ύλη είναι αυτό που αντιστοιχεί στην αίσθηση, αλλά το φαινόμενο εμφανίζεται με ορισμένη μορφή που υπάρχει a priori στη νόηση, ανεξάρτητα από την αίσθηση. Η ύλη συνεπώς δίδεται a posteriori, ενώ η μορφή υπάρχει a priori.

Ο Καντ συνεπώς επιχείρησε να αποκαταστήσει μια διαλεκτική σχέση ανάμεσα στην αίσθηση και στη νόηση. Η εσωτερική εμπειρία δεν είναι δυνατή παρά διαμέσου της εξωτερικής. Η νόηση χωρίς την αίσθηση είναι κενή, αλλά και η αίσθηση χωρίς τη νόηση είναι τυφλή. Παρά ταύτα, ο Καντ, μέσα από μια λεπτόλογη και χαρακτηριστικά *θεωρησιακή* (speculative) ανάλυση, κατέληξε στο συμπέρασμα ότι η νόηση αδυνατεί να γνωρίσει τα πράγματα καθεαυτά: τα νοούμενα. Αντικείμενο των επιστημών είναι συνεπώς τα φαινόμενα. Κι αυτό επειδή τα πράγματα δεν μας δίδονται τέτοια που είναι, αλλά τέτοια που εμφανίζο-

ρελθόντος». Η φιλοσοφία, λοιπόν, σύμφωνα μ' αυτή την άποψη, ζει από το παρελθόν, ασηπτικά μονωμένη από τα κοινωνικά μικρόβια!

Αλλά ας περάσουμε στη φιλοσοφία του Καντ, ενός φιλόσοφου που εξέφρασε όσο λίγοι την εποχή του.

1. Καντ: Τα όρια της νόησης

Η φιλοσοφική αλήθεια δεν ήταν ποτέ μοναδική, ούτε απόλυτη, παρά τις συνήθειες υπατάξεις των φιλοσόφων. Ακόμα και στον Μεσαίωνα, την περίοδο της επιβολής (όχι μόνο με τα πνευματικά όπλα) της «αλήθειας» της θεολογίας, υπήρχαν αιρέσεις και φιλοσοφικές διαμάχες. Η φιλοσοφική αλήθεια φάνηκε ακόμα περισσότερο αβέβαιη στους νέους χρόνους, με την πολλαπλότητα των ρευμάτων της και κάτω από το φως των αναπτυσσόμενων επιστημών.

Οι φιλόσοφοι, ακόμα και οι περισσότερο δογματικοί, είχαν συνείδηση του εύθραυστου των νοητικών τους κατασκευών, και η ιστορία της φιλοσοφίας είναι, από μια άποψη, αδιάκοπος αγώνας αυτοάμυνας και αναίρεσης. Ο Μπέκκον, ο Καρτέσιος, ο Χιουμ, και στη συνέχεια ο Καντ, έθεσαν, καθένας με τον τρόπο του, τα προβλήματα της οριοθέτησης, της νομιμότητας και της χρησιμότητας της φιλοσοφίας. Ο Καρτέσιος π.χ. έγραφε χαρακτηριστικά: «Δεν θα πω τίποτα για τη φιλοσοφία εκτός του ότι, βλέποντας ότι είχε καλλιεργηθεί από τα πιο λαμπρά πνεύματα που έζησαν από πολλούς αιώνες και όμως δεν βρίσκει κανείς σ' αυτήν τίποτα που να μην είναι αντικείμενο διαφωνίας και που συνεπώς να μην είναι αμφίβολο, δεν είχα διόλου αρκετή έπαρση για να ελπίζω ότι θα συναντήσω κάτι καλύτερο από τους άλλους. Και ότι, βλέποντας πόσες διαφορετικές γνώμες μπορούν να υπάρχουν για το ίδιο πράγμα, οι οποίες υποστηρίζονται από διακεκριμένους ανθρώπους χωρίς ποτέ να υπάρξει μια που θα ήταν σωστή, θεώρησα περίπου σφαλερό οτιδήποτε θα ήταν αληθοφανές. Κατόπιν, όσον αφορά τις άλλες επιστήμες, στο βαθμό που δανείζονται τις αρχές τους από τη φιλοσοφία, έκρινα ότι δεν θα μπορούσε κανείς να οικοδομήσει τίποτα στερεό σε τόσο εύθραυστα θεμέλια»¹.

Κατά τον γάλλο σοφό, δεν μπορείς να φανταστείς τίποτα παράξενο που να μην το έχει πει η φιλοσοφία. Είναι βέβαια γνωστό ότι ο Καρτέσιος ξεκίνησε από την αμφιβολία για να οικοδομήσει ένα δογματικό σύστημα για την αλήθεια του οποίου δεν αμφέβαλλε, και ότι όρισε τη φιλοσοφία ως «σπουδή της Σοφίας» που αφορά την «τέλεια γνώση των πραγμάτων» και η οποία πρέπει να συνάγεται από τις πρώτες αιτίες, άρα να αρχίζει από την αναζήτηση των πρώτων αιτιών, δηλαδή των αρχών οι οποίες πρέπει να είναι «σαφείς και προφανείς»². Η αμφιβολία, στην περίπτωση του Καρτέσιου, ήταν ο δρόμος προς τη δογματική βεβαιότητα.

Ο Ιμάνουελ Καντ (1724-1804) γεννήθηκε 128 χρόνια μετά τον Καρτέσιο και 13 χρόνια μετά τον Χιουμ (1711-1776). Εξήση σε μια περίοδο ανόδου των φυσικών επιστημών και είχε εντυπωσιασθεί από τη στερεότητα και την αποτελεσματικότητα της αλήθειας τους, σε αντίθεση με το εύθραυστο της φιλοσοφίας. Ο ίδιος άλλωστε είχε σπουδάσει μαθηματικά και φυσικές επιστήμες και είχε δημοσιεύσει ερευνητικές εργασίες στο χώρο των φυσικών επιστημών. Στον Καντ εξάλλου οφείλεται, όπως είναι γνωστό, η πρώτη κοσμογονική θεωρία, η οποία

αμφισβήτησε την αιωνιότητα του πλανητικού μας συστήματος. Πράγματι, το 1755 ο Καντ δημοσίευσε το έργο *Γενική Θεωρία της Φύσης και Θεωρία του Ουρανού*, για το οποίο ο Ένγκελς θα έγραφε ότι «κλόνισε για πρώτη φορά την αντίληψη ότι η Φύση δήθεν δεν είχε ιστορία μέσα στο χρόνο»³. Εντούτοις και ο Καντ πέρασε τη δογματική του περίοδο (περίπου μέχρι το 1770), ακολουθώντας την παράδοση των μεταφυσικών Λάμπνιτς, Βολφ κ.λπ. Στην περίοδο αυτή ο Καντ δεχόταν ότι μπορούμε να γνωρίσουμε τα πράγματα καθεαυτά, άρα αναγνώριζε τη δυνατότητα και τη νομιμότητα της Μεταφυσικής. Αλλά, όπως λέει ο ίδιος, η γνωριμία του με το έργο του Χιουμ τον ξύπνησε από τον «δογματικό του λήθαργο».

Τον Καντ απασχόλησαν μια σειρά ερωτήματα: Πού οφείλεται η δύναμη των επιστημών, η επιτυχία τους, η αντικειμενικότητα και η αναγκαιότητα των νόμων τους; Γιατί, αντίθετα, στη φιλοσοφία να υπάρχουν τόσα αλληλοσυγκρουόμενα συστήματα; Γιατί η αλήθειά της να είναι τόσο αβέβαιη και εύθραυστη; Και τελικό και γενικό ερώτημα: Είναι δυνατή η Μεταφυσική; Αλλά το ερώτημα αυτό προϋποθέτει την απάντηση στο ερώτημα για το χαρακτήρα της αλήθειας και για τα όρια της ανθρώπινης νόησης.

Ο Καντ συνέλαβε την ανεπάρκεια, τόσο του εμπειρισμού-σkeptικισμού όσο και του δογματισμού τύπου Λάμπνιτς, Βολφ κ.λπ. Ο ίδιος θέλησε να θεμελιώσει την αξία των επιστημών με ένα είδος σύνθεσης (συμβιβασμού) του εμπειρισμού και του ορθολογισμού, του «υλισμού», δηλαδή ενός είδους μεταφυσικού ρεαλισμού, και του ιδεαλισμού. Από το δρόμο αυτόν ο Καντ απέκλεισε τη δυνατότητα της δογματικής Μεταφυσικής επειδή, όπως υποστήριξε, έννοιες όπως ο Θεός, η αθανασία της ψυχής κ.λπ., είναι απρόσιτες στη νόηση. Ωστόσο, ο ευσεβής Ιμάνουελ Καντ αναζήτησε έναν άλλο δρόμο για να θεμελιώσει την πίστη: την Ηθική. Αλλά ας δούμε πρώτα τις βασικές θέσεις της καντιανής γνωσιοθεωρίας.

Ο Καντ, αντίθετα από τους αγνωστικιστές, δέχεται την ύπαρξη των πραγμάτων ανεξάρτητα από τη συνείδηση. Πρόκειται για τον υλιστικό (καλύτερα: τον ρεαλιστικό) πυρήνα της καντιανής φιλοσοφίας. Εντούτοις, τα «πράγματα καθεαυτά» είναι απρόσιτα στη γνώση, επειδή η νόηση συλλαμβάνει μόνο τα φαινόμενα. *Φαινόμενα* είναι τα πράγματα όπως τα γνωρίζουμε. *Νοούμενα* είναι τα πράγματα καθεαυτά, όπως υπάρχουν ανεξάρτητα από τη γνώση. Η διχοτομία ανάμεσα στα φαινόμενα και στα νοούμενα συνιστά τον πυρήνα του καντιανού αγνωστικισμού.

Ο Καντ έχει ως αφητηρία μια θέση κοινή και στον εμπειρισμό και στον υλισμό: Τα «πράγματα καθεαυτά» υπάρχουν ανεξάρτητα από την υποκειμενική συνείδηση. Με τον κόσμο επικοινωνούμε μέσω των αισθήσεων. Με την αίσθηση μας δίδονται τα αντικείμενα και έτσι αποκτούμε την αισθητηριακή εμπειρία. Η ύλη είναι αυτό που αντιστοιχεί στην αίσθηση, αλλά το φαινόμενο εμφανίζεται με ορισμένη *μορφή* που υπάρχει a priori στη νόηση, ανεξάρτητα από την αίσθηση. Η ύλη συνεπώς δίδεται a posteriori, ενώ η μορφή υπάρχει a priori.

Ο Καντ συνεπώς επιχείρησε να αποκαταστήσει μια διαλεκτική σχέση ανάμεσα στην αίσθηση και στη νόηση. Η εσωτερική εμπειρία δεν είναι δυνατή παρά διαμέσου της εξωτερικής. Η νόηση χωρίς την αίσθηση είναι κενή, αλλά και η αίσθηση χωρίς τη νόηση είναι τυφλή. Παρά ταύτα, ο Καντ, μέσα από μια λεπτόλογη και χαρακτηριστικά *θεωρησιακή* (speculative) ανάλυση, κατέληξε στο συμπέρασμα ότι η νόηση αδυνατεί να γνωρίσει τα πράγματα καθεαυτά: τα νοούμενα. Αντικείμενο των επιστημών είναι συνεπώς τα φαινόμενα. Κι αυτό επειδή τα πράγματα δεν μας δίδονται τέτοια που είναι, αλλά τέτοια που εμφανίζο-

νται μέσα από τους προεμπειρικούς τύπους της αίσθησης και τις προεμπειρικές κατηγορίες της νόησης.

Τα πράγματα υπάρχουν και τα γεγονότα συμβαίνουν στο χώρο και στο χρόνο. Αλλά ο χώρος και ο χρόνος δεν είναι μορφές της αντικειμενικής πραγματικότητας, όπως υποστηρίζει ο υλισμός. Είναι καθαρές μορφές της εποπτείας, δηλαδή μορφές που προηγούνται της εμπειρίας. Ο χώρος είναι μορφή της εξωτερικής αίσθησης· ο χρόνος, μορφή της εσωτερικής. Ο χρόνος δεν μπορεί να γίνει αντιληπτός ως εξωτερική εποπτεία, ακριβώς όπως ο χώρος δεν μπορεί να γίνει αντιληπτός σαν κάτι που είναι μέσα μας. Ο χώρος είναι συστατικός των αντικειμένων. Δεν βλέπουμε τα πράγματα τέτοια που είναι, αλλά τέτοια που εμφανίζονται στον προεμπειρικό τύπο της εποπτείας που είναι ο χώρος. Αντίστοιχα, ο χρόνος δεν είναι εμπειρική έννοια – δεν προκύπτει από οποιαδήποτε εμπειρία. Είναι θεμέλιο, α priori καθαρή μορφή της εποπτείας. Δεν είναι σύμφυτος με τα πράγματα· είναι μορφή της εσωτερικής αίσθησης. Έτσι τα αντικείμενα γίνονται αντιληπτά στο χώρο και συνειδητοποιούνται στο χρόνο. Δεν τα αντιλαμβανόμαστε τέτοια που είναι, αλλά τέτοια που φαίνονται.

Όπως γράφει ο Καντ, για τα αντικείμενα δεν γνωρίζουμε τίποτα παραπάνω από τον τρόπο με τον οποίον υποπίπτουν στις αισθήσεις μας. Οι μορφές της εποπτείας δεν μας επιτρέπουν να συλλάβουμε παρά τις χωρικές και τις χρονικές σχέσεις και όχι τα πράγματα καθαυτά. Όλες οι πρόοδοι της εμπειρίας δεν θα επιτρέψουν να υπερβούμε τα όρια της εμπειρίας. Θα μείνουμε πάντα στα φαινόμενα. Έτσι τα πράγματα καθαυτά, ανεξάρτητα από τον τρόπο που τα αντιλαμβανόμαστε, θα παραμείνουν για πάντα απρόσιτα. Η ανάλυση του Καντ συνεπάγεται μια μη αναγώγιμη αντίθεση ανάμεσα στο φαινόμενο και στο πράγμα καθαυτό. Το φαινόμενο το αναζητούμε όχι στο πράγμα καθαυτό, αλλά στη σχέση αντικειμένου-νόησης.

Η νόηση δεν μπορεί να υπερβεί την αισθητικότητα. Αλλά ο αγνωστικισμός του Καντ δεν προκύπτει μόνο από την προεμπειρική φύση των μορφών της εποπτείας. Τα πράγματα δίδονται στο χώρο και στο χρόνο ως εποπτείες, αλλά νοούνται με βάση τις προεμπειρικές κατηγορίες της νόησης. Οι κατηγορίες συνιστούν τους υποκειμενικούς όρους της νόησης. Επιβάλλουμε στα πρωταρχικά δεδομένα τις a priori μορφές της νόησης (ενότητα, πολλαπλότητα, ολότητα, αιτιότητα, δυνατότητα, αναγκαιότητα, ουσία κ.λπ. – ο Καντ διακρίνει 12 κατηγορίες) και μέσω των κατηγοριών νοούμε τα φαινόμενα.

Η ενότητα της γνώσης εδράζεται στην ενότητα της συνείδησης. Η κατηγορία της αιτιότητας, π.χ., δεν προκύπτει από την εμπειρία, όπως πίστευε ο Χιουμ. Είναι πρωταρχικός όρος της εμπειρίας, a priori μορφή που αποκαθιστά αναγκαίες σχέσεις στη διαδοχή των παραστάσεων. Από τις κατηγορίες είναι δυνατόν να εξαχθούν παράγωγες έννοιες. Από την κατηγορία της αιτιότητας, π.χ., εξάγουμε τις έννοιες της δύναμης, της δράσης κ.λπ. Η νόηση δημιουργεί το αντικείμενό της ως προς τη λογική του μορφή.

Αλλά αν η νόηση επιβάλλει τους νόμους της στη φύση, τότε πώς η επιστήμη είναι δυνατή και αποτελεσματική; Πώς εξηγείται η καθολικότητα και η αναγκαιότητα των νόμων της; Και αν τα νοούμενα μας είναι απρόσιτα, τότε είναι δυνατή και νόμιμη η Μεταφυσική;

Η «κριτική φιλοσοφία» του Καντ επιχείρησε να θεμελιώσει τη δυνατότητα της γνώσης και να απαντήσει στα προηγούμενα ερωτήματα. Η γνώση είναι σύνθεση των αισθητηριακών παραστάσεων με τις κατηγορίες της νόησης. Η ενότητα της συνείδησης αποτελεί όρο για την ενότητα της γνώσης.

Στην προσπάθειά του να προσδιορίσει το χαρακτήρα και τη νομιμότητα των ειδών της γνώσης, ο Καντ ανέλυσε το χαρακτήρα των κρίσεων. Η κοινή λογική ερευνά τις μορφές της νόησης, χωρίς να ασχολείται με το εμπράγματο περιεχόμενό τους. Η υπερβατική λογική, αντίθετα, ερευνά αυτό που καθορίζει τον καθολικό και αναγκαίο χαρακτήρα της γνώσης.

Ο Καντ διέκρινε τις *κατ' αίσθησιν κρίσεις*, που είναι υποκειμενικές, και τις *εμπειρικές κρίσεις*, που είναι καθολικές και αναγκαίες. Ως προς το περιεχόμενό τους οι κρίσεις διακρίνονται σε:

1) *Αναλυτικές*. Οι κρίσεις αυτές δεν προσθέτουν νέο περιεχόμενο στην έννοια, επειδή το κατηγορημα περιέχεται ήδη στο υποκείμενο (εξάγεται από το υποκείμενο με ανάλυση). Τέτοιες, π.χ., είναι οι κρίσεις (ή προτάσεις): «Τα σώματα είναι εκτατά». «Το τρίγωνο έχει τρεις γωνίες». Οι αναλυτικές κρίσεις είναι *a priori* και για αυτό είναι καθολικές και αναγκαίες: ισχύουν σε κάθε περίπτωση και για όλους τους ανθρώπους.

2) *Συνθετικές*. Στις κρίσεις αυτές το κατηγορημα πλουτίζει, το υποκείμενο, δηλαδή προσθέτει περιεχόμενο στην έννοια του υποκειμένου. Τέτοιες, π.χ., είναι οι κρίσεις: «Όλα τα σώματα έχουν βάρος». «Αυτός ο κανόνας είναι πράσινος». Αλλά όλες οι συνθετικές κρίσεις δεν έχουν το ίδιο καθεστώς. Έτσι διακρίνουμε συνθετικές κρίσεις *a posteriori* (εκ των υστέρων, που προκύπτουν από την εμπειρία) και συνθετικές κρίσεις *a priori* (που προηγούνται της εμπειρίας).

α) *Συνθετικές κρίσεις a posteriori*. Οι κρίσεις αυτές προκύπτουν από τη γενίκευση της εμπειρίας. Δεν έχουν τίποτα το αναγκαίο και καθολικό. Η κρίση, π.χ., «αυτός ο κανόνας είναι πράσινος» είναι συνθετική *a posteriori* και για αυτό δεν έχει καθολικό χαρακτήρα (όλοι οι κανόνες δεν είναι πράσινοι).

β) *Συνθετικές κρίσεις a priori*. Είναι οι κρίσεις που θεμελιώνουν την καθολικότητα και την αναγκαιότητα των μαθηματικών και των φυσικών επιστημών. Η κρίση, π.χ., «το άθροισμα των γωνιών ενός τριγώνου είναι δύο ορθές» είναι, κατά τον Καντ, *a priori*, εξ ου και η καθολικότητα και η αναγκαιότητα της αλήθειας της. Οι συνθετικές *a priori* κρίσεις επεκτείνουν τη γνώση μας. Τέτοιες κρίσεις περιλαμβάνουν, π.χ., οι θεωρητικές φυσικές επιστήμες και τα μαθηματικά. Η αναγκαιότητα και η καθολικότητα των προτάσεων της Γεωμετρίας, π.χ., οφείλεται στο ότι η επιστήμη αυτή θεμελιώνεται στους προεμπειρικούς τύπους της εποπτείας. Αντίστοιχα, ο προεμπειρικός χαρακτήρας των κατηγοριών θεμελιώνει την καθολικότητα και την αναγκαιότητα της επιστημονικής αλήθειας. Ωστόσο, όπως έχουμε τονίσει, η αλήθεια αυτή δεν αφορά τα πράγματα καθεαυτά –τα νοούμενα– αλλά τα φαινόμενα. Και αυτό εξαιτίας του προεμπειρικού χαρακτήρα των τύπων της εποπτείας και των κατηγοριών της νόησης.

Και η Μεταφυσική. Οι προτάσεις της Μεταφυσικής προφανώς δεν είναι συνθετικές κρίσεις *a posteriori*, επειδή π.χ. οι έννοιες του Θεού, της αθανασίας της ψυχής κ.λπ. δεν προκύπτουν από την εμπειρία. Αλλά οι προτάσεις της Μεταφυσικής δεν είναι ούτε *a priori* συνθετικές. Είναι αναλυτικές, άρα δεν προσφέρουν γνώση. Γι' αυτό ο Καντ απορρίπτει τη δογματική Μεταφυσική τύπου Πλάτωνα ή Καρτέσιου. Υποστηρίζει δηλαδή ότι η Μεταφυσική είναι αδύνατη από το δρόμο της νόησης. Ωστόσο, ο Καντ επιστρέφει στη Μεταφυσική από άλλο δρόμο. Αντί να θεμελιώσει την ηθική στη Μεταφυσική (όπως κάνει π.χ. η χριστιανική θρησκεία), θεμελιώνει τη Μεταφυσική στην ηθική, ως αξίωμα του *πρακτικού λόγου*.

Αλλά ας επιστρέψουμε στην αλήθεια των επιστημών για να δούμε πιο αναλυτικά το πρόβλημα των ορίων της γνώσης, της οριοθέτησης και της νομιμότητας της Μεταφυσικής.

Ο Καντ είναι σαφής ως προς την πηγή της γνώσης: Κάθε γνώση των πραγμάτων που εξάγεται αποκλειστικά από την καθαρή νόηση ή τον καθαρό λόγο αποτελεί ψευδαίσθηση. Αλήθεια υπάρχει μόνο στην εποπτεία. Τα αντικείμενα διεγείρουν τις αισθήσεις μας και προσφέρουν την πρώτη ύλη της νόησης. Αλλά η γνώση δεν είναι αποτύπωση. Εξαρτάται από το υποκείμενο, επειδή γνωρίζουμε από τα πράγματα μόνο ό,τι θέτουμε μέσα τους οι ίδιοι. Γι' αυτό η σκέψη χωρίς την ύλη είναι κενή, αλλά και η εποπτεία χωρίς τη νόηση είναι τυφλή.

Κατά τον Καντ, οι *a posteriori* συνθετικές κρίσεις που χαρακτηρίζουν την καθημερινή εμπειρία δεν έχουν το χαρακτήρα της καθολικότητας και της αναγκαιότητας. Το χαρακτήρα αυτόν τον έχουν οι επιστημονικές κρίσεις (ή προτάσεις) οι οποίες είναι συνθετικές *a priori*. Έτσι οι προεμπειρικοί τύποι της εποπτείας και οι προεμπειρικές κατηγορίες της νόησης θεμελιώνουν την καθολικότητα των επιστημονικών προτάσεων.

Η καθολικότητα και η αναγκαιότητα των μαθηματικών προτάσεων, π.χ., προκύπτει από τον προεμπειρικό χαρακτήρα του χώρου και του χρόνου. Οι έννοιες των μαθηματικών παράγονται *a priori*, χάρη στις καθαρές εποπτείες. Έχουν αντικείμενο τα φυσικά φαινόμενα και σώματα και αποκτούν νόημα χάρη στην εμπειρία.

Η Γεωμετρία είναι η επιστήμη των ιδιοτήτων του χώρου. Αν ο χώρος ήταν έννοια, οι προτάσεις της γεωμετρίας θα ήταν αναγκαστικά αναλυτικές. Αν ήταν εμπειρική έννοια, οι προτάσεις της θα ήταν *a posteriori*, χωρίς καθολικό κύρος. Αλλά οι προτάσεις της γεωμετρίας είναι συνθετικές *a priori*, και για τούτο καθολικές και αναγκαίες. Ο χώρος είναι καθαρή εποπτεία, προγενέστερη από την αντίληψη οποιωνδήποτε αντικειμένων.

Ο χώρος έχει τρεις διαστάσεις: η πρόταση αυτή, κατά τον Καντ, δεν είναι εμπειρική. Ο χώρος δεν ανταποκρίνεται σε κάποια ιδιότητα των πραγμάτων, είτε καθεαυτών είτε στις μεταξύ τους σχέσεις. Τα αξιώματα της Γεωμετρίας εξαγγέλλουν τις ιδιότητες του χώρου και είναι καθολικά και αναγκαία, ως *a priori*, ανεξάρτητα από την εμπειρία. Η γεωμετρία εξαγγέλλει συνθετικές κρίσεις *a priori*.

Αντίστοιχα, ο χρόνος δεν είναι εμπειρική έννοια – δεν παράγεται από οποιαδήποτε εμπειρία. Είναι θεμέλιο για όλες τις εποπτείες *a priori*, καθαρή μορφή της εποπτείας, μορφή της εσωτερικής αίσθησης και όχι μορφή σύμφωνη με τα πράγματα. Τα αντικείμενα γίνονται αντιληπτά στο χώρο, αλλά συνειδητοποιούνται μέσω του χρόνου. Η *Μηχανική* και η *Φυσική* βασίζονται στην *a priori* εποπτεία του χρόνου. Έτσι γίνεται δυνατή η ύπαρξη *a priori* συνθετικών αρχών γι' αυτές τις επιστήμες. Οι κατηγορίες είναι μορφές, τρόποι σύνδεσης των εμπειρικών δεδομένων. Οι εποπτείες τους παρέχουν περιεχόμενο.

Αλλά με ποιο τρόπο οι υποκειμενικοί όροι της αίσθησης και της νόησης μπορούν να έχουν αντικειμενικά αξία, δηλαδή να οδηγούν σε αντικειμενικές και αναγκαίες σχέσεις και να θεμελιώνουν την επιστήμη; Επειδή τα φαινόμενα θα μπορούσαν να μην υποτάσσονται στις προεμπειρικές προϋποθέσεις της γνώσης. Ο Καντ επιχείρησε να απαντήσει σ' αυτό το ερώτημα και η απάντησή του είναι το ίδιο θεωρησιακή με το όλο γνωσιολογικό σχήμα του. Η ενότητα της συνείδησης είναι αυτή που κατά τον Καντ συνιστά τη σχέση των παραστάσεων με το αντικείμενο, δηλαδή την αντικειμενική τους αξία. Αυτή εξάγει από τις παραστάσεις τις γνώσεις και συνεπώς σ' αυτή στηρίζεται η ίδια η δυνατότητα της νόησης. Άρα,

η συνθετική ενότητα της συνείδησης αποτελεί τον αντικειμενικό όρο κάθε γνώσης. Τα πράγματα καθεαυτά θα μπορούσαν να υπόκεινται σε νόμους ανεξάρτητους από τη νόηση. Αλλά τα φαινόμενα είναι παραστάσεις που δεν υπόκεινται σε νόμους άλλους από αυτούς που τους επιβάλλει η νόηση. Θεμελιακή αρχή των συνθετικών κρίσεων είναι ότι κάθε αντικείμενο υπόκειται στους αναγκαίους όρους της συνθετικής ενότητας των διαφόρων στοιχείων της εποπτείας, μέσα σε μια δυνατή εμπειρία.

Η γνωσιολογία του Καντ προδικάζει την αρνητική απάντηση στο πρόβλημα της Μεταφυσικής. Η ενότητα της γνώσης εδράζεται στην ενότητα της συνείδησης. Η νόηση επιβάλλει τους νόμους της στη φύση. Η επιστήμη είναι γνώση των φαινομένων, τα οποία οριοθετούν την περιοχή της ισχύος και της νομιμότητάς της. Αλλά η *Μεταφυσική* αφορά τον κόσμο των νοουμένων: την ύπαρξη του Θεού, την αθανασία της ψυχής, το πρόβλημα της ελευθερίας του ανθρώπου, το πρόβλημα της απειρότητας του σύμπαντος (θεωρητική κοσμολογία), κ.λπ. Τα νοούμενα όμως βρίσκονται έξω από τις δυνατότητες της νόησης. Γι' αυτό οι προτάσεις της δεν προσκομίζουν γνώση – είναι *αναλυτικές*.

Ο κόσμος των νοουμένων είναι απρόσιτος στη νόηση. Η Μεταφυσική δεν μπορεί συνεπώς να θεμελιωθεί ως Επιστήμη, και αυτό εξηγεί την αποτυχία της. Τα μεταφυσικά συστήματα δεν μπορούν να αξιώνουν ότι αντιπροσωπεύουν κάποια αλήθεια, διότι είναι αδύνατο να επαληθευθούν ή να αναιρεθούν. Η Μεταφυσική, νοούμενη ως επιστήμη, αποτελεί συνεπώς, αυταπάτη. Οι ιδέες της αφορούν το απόλυτο. Αλλά το απόλυτο, το πράγμα καθεαυτό, είναι απρόσιτο στη νόηση. Δεν μπορούμε να γνωρίσουμε τον Θεό από το δρόμο της εμπειρίας, επειδή δεν ανήκει στον κόσμο των φαινομένων. Άρα οι οντολογικές αποδείξεις της ύπαρξης του Θεού είναι αυταπάτη και πρέπει να απορριφθούν. Δεν μπορούμε ούτε να αποδείξουμε ούτε να αναιρέσουμε την ύπαρξή του. Η θρησκεία είναι αντικείμενο πίστης, όχι επιστήμης. Αντίστοιχα, δεν μπορούμε να αποδείξουμε την αθανασία της ψυχής, την ελευθερία του ανθρώπου κ.λπ., από το δρόμο της νόησης.

Οι παραδοσιακές οντολογικές αποδείξεις, από τον Αριστοτέλη, τους Μεσαιωνικούς και μέχρι σήμερα δεν αποδεικνύουν την ύπαρξη του Θεού. Δεν μαθαίνουμε από το δρόμο της νόησης αν υπάρχει και πώς είναι. Βέβαια, οι οντολογικές αποδείξεις προίκισαν τον θεό με ιδιότητες: παντοδύναμος, πανάγαθος, τέλειος κ.λπ. Αυτό ωστόσο δεν αποδεικνύει την ύπαρξή του. Η παλαιά, δογματική, ορθολογική Μεταφυσική δεν μπορεί να θεμελιωθεί στη νόηση.

Ωστόσο, ο Λόγος, ανώτερη βαθμίδα της νόησης, μπορεί να πλησιάζει, να φωτίζει, να σκέπτεται τα νοούμενα. Μπορούμε να σκεπτόμαστε τον Θεό, την αθανασία της ψυχής, γενικά τα νοούμενα· δεν μπορούμε να τα γνωρίσουμε.

Κάθε φορά που η νόηση επιχειρεί να αποφανθεί για τα νοούμενα, πέφτει σε αντιφάσεις. Ο λόγος είναι συνεπώς αντινομικός, διαλεκτικός. Με τις περιφημες *αντινομίες* του ο Καντ έδειξε ότι μπορεί να αποδείξει και την απειρότητα και το πεπερασμένο του σύμπαντος, και την αιωνιότητα και τη χρονικότητά του, και τη διαιρετότητα και το αδιαίρετο των ατόμων κ.λπ. Ο κόσμος ως ολότητα δεν μπορεί να αποτελέσει αντικείμενο θεωρητικής γνώσης.

Αλλά τα προβλήματα του Θεού, της Ψυχής, της ελευθερίας του ατόμου είναι ουσιαστικά προβλήματα. Ο άνθρωπος επιστρέφει συνεχώς σ' αυτά, έστω και αν δεν μπορεί να τα γνωρίσει με τη νόηση, αλλά απλώς να τα πλησιάσει, να τα φωτίζει με το φως του Λόγου.

Ο χωρισμός του κόσμου των φαινομένων από τον υπερβατικό κόσμο των νοουμένων κά-

νει συνεπώς αδύνατη τη θεμελίωση της Μεταφυσικής από το δρόμο της διάνοιας. Αλλά όπως σημειώσαμε, ο Καντ επιστρέφει στη Μεταφυσική από το δρόμο του πρακτικού λόγου – της ηθικής. Η Μεταφυσική γίνεται τότε *αίτημα* της ηθικής συνείδησης. Θεμελιώνεται σαν αξίωμα του πρακτικού λόγου. Το πρόβλημα του Θεού γίνεται πρόβλημα πίστης, όχι απόδειξης.

Έπρεπε να άρω τη γνώση, γράφει ο Καντ, για να κάνω θέση στην πίστη. Έτσι ο αγνωστικισμός οδηγεί σε μια νέα Μεταφυσική. Ο Καντ θέλει να θεμελιώσει την ανθρώπινη ελευθερία. Και αυτό το επιδιώκει από το δρόμο της ηθικής: ο ηθικός νόμος μέσα μου αποτελεί ένδειξη για την ελευθερία. Ο άνθρωπος, ως φαινόμενο, ανήκει στον φυσικό κόσμο και υπόκειται σε αιτιακούς καθορισμούς. Αλλά ως νοούμενο, ο άνθρωπος είναι ελεύθερος. Ο ηθικός νόμος αποτελεί ένδειξη της ανθρώπινης ελευθερίας. Και με την ελευθερία του ανθρώπου συσχετίζεται η αθανασία της ψυχής και η ύπαρξη του Θεού, που γίνονται αιτήματα του πρακτικού λόγου. Δεν γνωρίζουμε με τον θεωρητικό λόγο τον Θεό: *πιστεύουμε*. «Δύο πράγματα γεμίζουν με θαυμασμό την ψυχή μου», έγραφε ο Καντ, «ο ένας τρος ουρανός πάνω μου και ο ηθικός νόμος μέσα μου». Ο Καντ έδειξε το αδιέξοδο της Μεταφυσικής. Αλλά η θεωρησιακή, κατεξοχήν μεταφυσική κατασκευή του οδήγησε πάλι στη Μεταφυσική, έστω και αν τώρα η Μεταφυσική θεμελιώνεται στην Ηθική. Ο Καντ ανασκεύασε τα επιχειρήματα της Μεταφυσικής. Όμως δεν απέφυγε τη Μεταφυσική την οποία θέλησε να θεμελιώσει στο κατεξοχήν αναπόδεικτο: στην ύπαρξη του θεού, η ύπαρξη του οποίου είναι αίτημα του Πρακτικού Λόγου. Αλλά η ηθική του Καντ, παρά τις «κατηγορικές προσατάξεις» της και την επίφαση της αιωνιότητας, προϋποθέτει το άτομο-αστό και την αστική κοινωνία ως τελική μορφή κοινωνικής συμβίωσης⁴.

2. Κριτική των παραδοχών της καντιανής γνωσιοθεωρίας

Ο Καντ φιλοσόφησε σε μια περίοδο ανάπτυξης του καπιταλισμού, ανόδου και επαναστατικής εξόρμησης της αστικής τάξης, αλλά και συμβιβασμού, τόσο στο επίπεδο της πολιτικής όσο και στο επίπεδο της ιδεολογίας. Φυσικός επιστήμονας ο ίδιος, δεν μπορούσε να αγνοήσει το κύρος και την καθολικότητα των επιστημών καθώς και την πρακτική αξία τους, και να μην τις συγκρίνει με το αδιέξοδο της παραδοσιακής Μεταφυσικής. Ο Καντ δεν μπορούσε να αγνοήσει ορισμένες αλήθειες του εμπειρισμού και του υλισμού, καθώς και τη δύναμη της επιστημονικής μεθοδολογίας. Αλλά σε μια χώρα με αδύνατη και συμβιβασμένη αστική-τάξη, επιχείρησε να συμβιβάσει τα ασυμβίβαστα: το πνεύμα των επιστημών και τη θρησκευτική πίστη. Έτσι, όπως χαρακτηριστικά γράφει ο Λένιν, ο Καντ στέκεται με το ένα πόδι στον υλισμό και με το άλλο στον ιδεαλισμό και γι' αυτό επικρίθηκε χωρίς έλεος και από τις δύο πλευρές.

Παρ' όλα αυτά, η φιλοσοφία του Καντ αποτελεί ορόσημο στην εξέλιξη της φιλοσοφικής σκέψης. Ο Καντ κλόνησε την πίστη στη δογματική Μεταφυσική, αλλά ο ίδιος θεμελίωσε τη μεταφυσική σε άλλη βάση. Τόνισε την αντικειμενικότητα και την καθολικότητα της αλήθειας των επιστημών, αλλά την αλήθεια αυτή την περιόρισε στα φαινόμενα και την εξάρτησε από δήθεν προεμπειρικούς τύπους και κατηγορίες. Έθεσε με οξύτητα το πρόβλημα της οριοθέτησης επιστημών και μεταφυσικής, αλλά δεν το έλυσε και ούτε μπορούσε να το λύσει

στα πλαίσια της θεωρησιακής του κατασκευής. Έχει ειπωθεί κατά κόρον ότι ο Καντ ανέδειξε τον ενεργό ρόλο του υποκειμένου στη γνωστική διαδικασία. Αλλά το υποκείμενο του Καντ είναι πλάσμα «κακής αφαίρεσης», όπως συνολικά το υποκείμενο της καντιανής ανθρωπολογίας. Διχοτομώντας τον άνθρωπο σε φαινόμενο και σε νοούμενο, ο Καντ δεν μπόρεσε να λύσει κανένα πρόβλημα άλλο από το δικό του: του συμβιβασμού επιστήμης και πίστης. Συνολικά, τόσο η γνωσιολογία όσο και η ηθική του Καντ, έστω και αν εκφράζουν τις ανάγκες και τις δυνατότητες μιας συγκεκριμένης τάξης σε μια συγκεκριμένη εποχή, αποτελούν κορυφαία δείγματα κακής αφαίρεσης και στείρου συμβιβασμού.

Πολλά από τα ερωτήματα που απασχόλησαν τον Καντ στο επίπεδο της φιλοσοφίας έχουν σήμερα απαντηθεί από τις επιστήμες (π.χ. το ταυτόχρονο ή μη αιτίας και αποτελέσματος, η διαιρετότητα του ατόμου) ή έχουν φωτισθεί με νέα δεδομένα ώστε να αντιμετωπίζονται με ριζικά διαφορετικό τρόπο (π.χ. η καταγωγή και η φύση των εννοιών του χώρου και του χρόνου). Θα επιχειρήσουμε στη συνέχεια μια σύντομη κριτική των βασικών θέσεων της καντιανής φιλοσοφίας.

1. Κατά τον Καντ, το ότι ο χώρος έχει τρεις διαστάσεις δεν προκύπτει από την εμπειρία. Οι τρεις διαστάσεις αντιστοιχούν στον προεμπειρικό τύπο της εποπτείας. Αυτό σημαίνει ότι τα αξιώματα της ευκλείδειας γεωμετρίας είναι καθολικά και αναγκαία, αλλά και τα μοναδικά αξιώματα που αντιστοιχούν στον προεμπειρικό τύπο της αίσθησης. Σε μια εποχή όπου η ευκλείδεια γεωμετρία ήταν η μοναδική, και ο απόλυτος ευκλείδειος χώρος του Νεύτωνα ήταν το φυσικό της αντίκρισμα, θα ήταν εύλογη η άποψη ότι η γεωμετρία αυτή θα ήταν η μόνη δυνατή (τα γεγονότα αυτά ωστόσο δεν θεμελιώνουν την υποβάθμιση του χώρου και του χρόνου σε υποκειμενικές κατηγορίες). Αλλά από την εποχή του Καντ γνωρίσαμε και άλλες γεωμετρίες (Λομπασέφσκι, Ρήμαν) και με τη θεωρία της Σχετικότητας αποκαλύφθηκε πρώτα η ενότητα του χώρου με το χρόνο (Ειδική Θεωρία) και στη συνέχεια η ενότητα του χώρου, του χρόνου, της ύλης και της κίνησης (Γενική Θεωρία). Η γεωμετρία του Ευκλείδη δεν είναι μοναδική. Η νόσή μας μπορεί να οικοδομήσει μη ευκλείδειες γεωμετρίες και οι γεωμετρίες αυτές φαίνεται να αντιστοιχούν στις ιδιότητες του χώρου και του χρόνου όταν μελετούν τεράστιες ταχύτητες ή περιοχές του σύμπαντος με τεράστιες συγκεντρώσεις ύλης. Οι θεωρίες του Αϊνστάιν κατέρριψαν το καντιανό δόγμα της μοναδικότητας της ευκλείδειας γεωμετρίας. Κατά τις θεωρίες αυτές ο χώρος και ο χρόνος δεν είναι μορφές της εποπτείας, αλλά μορφές ύπαρξης της φυσικής πραγματικότητας⁵.

Βεβαίως, θα αντιτείνει κανείς ότι οι μη ευκλείδειες γεωμετρίες είναι έξω από τις δυνατότητες της εποπτικής αναπαράστασης. Αυτό εντούτοις δεν είναι επιχείρημα υπέρ του δόγματος των προεμπειρικών μορφών. Η αδυναμία εποπτικής αναπαράστασης μπορεί να εξηγηθεί από την ίδια την ιστορική διαδικασία διαμόρφωσης των αισθητηρίων μας μέσα από τα εκατομμύρια χρόνια της φυλογένεσης, και μέσα απ' όλη την προϊστορία του ζωικού βασιλείου. Πράγματι η δομή των αισθητηρίων και η δομή του εγκεφάλου και του νευρικού μας συστήματος είναι τέτοια ώστε να βλέπουμε, να ακούμε, κ.λπ. στο χώρο των τριών διαστάσεων, επειδή η δομή αυτή διαμορφώθηκε σε μια περιοχή (γη) όπου δεσπόζουν ασθηνή πεδία, μικρές ταχύτητες και σήματα (οπτικά, ακουστικά κ.λπ.) που διαδίδονται σε ένα χώρο που προσεγγίζει τις ιδιότητες του τρισδιάστατου ευκλείδειου χώρου. Δεν είναι λοιπόν η εποπτεία που επιβάλλει τους *a priori* τύπους της στην πραγματικότητα, αλλά το αντίστρο-

φο. Οι χωρικές και χρονικές δυνατότητες της εποπτείας μας είναι κατά κάποιο τρόπο αργισιόφι, δηλαδή προηγούνται της προσωπικής εμπειρίας. Πρόκειται όμως για δυνατότητες, για δυνάμεις και όχι ενεργείες ιδιότητες, που διαμορφώθηκαν στην πορεία της εξέλιξης του ζωϊκού βασιλείου και που πραγματώνονται κατά την ατομική ζωή. Η φυσική, η νευροφυσιολογία και η γενετική ψυχολογία έχουν σήμερα ανατρέψει το καντιανό δόγμα και τους προεμπειρικούς τύπους της εποπτείας⁶. Στη φιλοσοφία υπάρχει μια παράδοση για την ύπαρξη έμφυτων ιδεών (Καρτέσιος, Λάμπνιτς κ.λπ.). Δεν είναι σαφές αν οι φιλόσοφοι αυτοί θεωρούν τις ιδέες έμφυτες με την ακριβή έννοια του όρου ή ως τάσεις, δυνατότητες κ.λπ.⁷ Πάντως το καντιανό αργισιόφι φαίνεται ότι δεν προϋποθέτει την ύπαρξη έμφυτων ιδεών. Έτσι όμως οι προεμπειρικοί τύποι της αίσθησης και οι προεμπειρικές κατηγορίες είναι απλές παραδοχές, χωρίς θεμέλιο.

2. Οι κατηγορίες της νόησης (αιτιότητα κ.λπ.) έχουν κατά τον Καντ προεμπειρική προέλευση. Αυτό εξηγεί την καθολικότητα και την αναγκαιότητα των προτάσεων των επιστημών. Η επιχειρηματολογία του Καντ είναι περισσότερο περίτεχνη, αλλά και λιγότερο πειστική. Στην πραγματικότητα έχει συμβεί το αντίθετο. Μέσα από την πείρα και την κοινωνική ζωή συνολικά, ο άνθρωπος πέρασε βαθμιαία, στην πορεία εκατομμυρίων χρόνων, από το αισθησιοκινητικό στάδιο στην εννοιακή σκέψη. Οι έννοιες αποτελούν γενίκευση της κοινωνικής πείρας και δηλώνουν είτε ομοειδή αντικείμενα (ουσιαστικά), είτε παρόμοια ενεργήματα (ρήματα), την ίδια ιδιότητα (επίθετα), αργότερα αφηρημένες καταστάσεις, επιστημονικές πραγματικότητες και σχέσεις, κ.ο.κ. Οι κατηγορίες αποτελούν τις πιο γενικές έννοιες, και συνεπώς αναφέρονται στις γενικότερες μορφές, δομές, ιδιότητες και σχέσεις της πραγματικότητας. Γι' αυτό ο αριθμός των κατηγοριών δεν είναι σταθερός (10 για τον Αριστοτέλη, 12 για τον Καντ): αυξάνει με την ανάπτυξη της κοινωνικής ζωής και ειδικά της επιστήμης και της φιλοσοφίας.

Οι κατηγορίες συνεπώς δεν επιβάλλουν τις σχέσεις τους στην πραγματικότητα. Αντιστοιχούν στις περισσότερο γενικές πραγματικότητες, ιδιότητες και σχέσεις του πραγματικού.

3. Ας δούμε όμως περισσότερο συγκεκριμένα την αντίφαση της καντιανής γνωσιολογίας με τα δεδομένα των επιστημών.

Οι νόμοι της Φυσικής, κατά τον γερμανό φιλόσοφο, είναι αργισιόφι συνθετικές κρίσεις. «Η επιστήμη της Φυσικής φιλοσοφίας (Φυσικής)», γράφει, «περιέχει συνθετικές κρίσεις αργισιόφι ως αρχές. Θα διατυπώσω δύο προτάσεις: την πρόταση «σε όλες τις αλλαγές του φυσικού κόσμου η ποσότητα της ύλης παραμένει αμετάβλητη» ή ότι «σε όλες τις ανταλλαγές κίνησης, η δράση και η αντίδραση πρέπει πάντοτε να είναι ίση». Και στις δύο προτάσεις, όχι μόνον η αναγκαιότητα, και κατά συνέπειαν η προεμπειρική τους προέλευση, είναι προφανής, αλλά επίσης και το ότι είναι συνθετικές προτάσεις».

Τέσσερις παρατηρήσεις ως προς αυτό: 1. Η αρχή της διατήρησης της ύλης δεν είναι νόμος της Φυσικής. Είναι οντολογική αρχή, επειδή η λέξη *ύλη* δεν είναι επιστημονική έννοια. Είναι οντολογική κατηγορία και για το λόγο αυτό δεν υπάρχει μέτρο της ύλης. Κατά συνέπεια η δήθεν διατήρησή της δεν είναι δυνατόν ούτε να αποδειχτεί ούτε να διαφυσθεί στο επιστημονικό πεδίο⁸. Τέλος, δεν πρόκειται για συνθετική πρόταση. Πρόκειται για οντολογικό αξίωμα και το λογικό καθεστώς του είναι προς συζήτηση. Το αξίωμα του Δημόκριτου είναι σύμφωνο με τα δεδομένα της Φυσικής, αλλά πρόκειται για *αξίωμα*. (Εξάλλου, σύμφωνα με ένα τουλάχιστον

χιστον από τα σημερινά κοσμολογικά πρότυπα, υπάρχει διαρκώς «δημιουργία» ύλης, όχι με «θείκη» παρέμβαση, αλλά με ανάδυση σωματίων από το υποκβαντικό επίπεδο.) 2. Ο αναγκαιός χαρακτήρας μιας πρότασης, όπως της πρότασης για την ισότητα δράσης και αντίδρασης, δεν αποτελεί απόδειξη για τον προεμπειρικό, συνθετικό χαρακτήρα της. Η πρόταση αυτή είναι a posteriori συνθετική και έχει διατυπωθεί μέσω της γενίκευσης των εμπειρικών δεδομένων. 3. Κατά συνέπεια, ο Καντ συγγείει ένα οντολογικό αξίωμα με ένα νόμο της φυσικής. 4. Γενικότερα, οι νόμοι της θεωρητικής φυσικής δεν είναι a priori συνθετικές προτάσεις. Είναι θεωρητικές προτάσεις, a posteriori συνθετικές, οι οποίες γενικεύουν και υπερβαίνουν την εμπειρική βάση τους και εξαιτίας αυτού διατυπώνονται αξιωματικά και όχι με επαγωγή. Οι επιστημονικές επαναστάσεις, η αλλαγή «παραδειγμάτων», δηλαδή η ιστορικότητα των νόμων της φυσικής, αντιφάσκουν με την ανιστορική αναγκαιότητα και την καθολικότητα που τους αποδίδει ο Καντ, και διαψεύδουν τα θεμέλια της γνωσιοθεωρίας του⁹.

Κατά τον Καντ ο χώρος και ο χρόνος είναι a priori μορφές της εποπτείας. Αντίστοιχα, οι κατηγορίες (αιτιότητα κ.λπ.) είναι όροι για τη δυνατότητα της εμπειρίας και κατά συνέπεια ισχύουν a priori, για όλα τα αντικείμενα της εμπειρίας. Είναι conceptions οι οποίες προδιαγράφουν a priori νόμους στα φαινόμενα, και κατά συνέπεια στην ίδια τη φύση, θεωρούμενη ως σύμπλεγμα φαινομένων.

Η καντιανή αντίληψη για την αιτιότητα ως προεμπειρική κατηγορία της νόησης αντιφάσκει με το αγνωστικιστικό επιχείρημα του Χιουμ. Πράγματι, είναι αδύνατο να θεμελιώσουμε την ισχύ ενός αιτιοκρατικού νόμου με την επαγωγή. Από την άποψη αυτή, ο Χιουμ έχει δίκιο. Εντούτοις το πρόβλημα δεν είναι πρόβλημα επαγωγής. Η ισχύς ενός αιτιοκρατικού νόμου προϋποθέτει τη γνώση των εσωτερικών και αναγκαιών διαδικασιών οι οποίες καθορίζουν την εμφάνιση του νέου. Κατά συνέπεια, η κατηγορία της αιτιότητας είναι a priori με την έννοια ότι είναι ένας αναγκαιός και καθολικός νόμος της φύσης. Δεν είναι προεμπειρική κατηγορία της νόησης. Η νόηση σε αυτή την περίπτωση διατυπώνει μια κατηγορία η οποία αντιστοιχεί στη φυσική πραγματικότητα και στους αιτιακούς νόμους της φυσικής, ως μη a priori συνθετικούς νόμους.

Η αιτιότητα κ.λπ., υποστηρίζει ο Καντ, είναι προεμπειρικές κατηγορίες του Λόγου. Αλλά και οι κατηγορίες είναι ιστορικές από γνωσιολογική άποψη, επειδή αντιπροσωπεύουν τη γενίκευση και την υπέρβαση της εμπειρίας. Η ιδέα της αιτιότητας, π.χ., διατυπώθηκε για πρώτη φορά στα πλαίσια της ανιμιστικής αντίληψης για τη φύση. Αργότερα ενσωματώθηκε στη θρησκευτική κοσμοαντίληψη. Και μετά τον Γαλιλαίο και τον Νεύτωνα γνωρίζουμε τουλάχιστον τέσσερις μορφές αιτιακού καθορισμού: τον μηχανιστικό, τον δυναμικό, τον κλασικό στατιστικό και τον κβαντικό-στατιστικό¹⁰. Αυτή η κοινωνικοπολιτισμική κατηγορία μεταμορφώθηκε από τον Καντ σε ένα ανιστορικό και ακατανόητο a priori κατηγορημα του Λόγου. Σήμερα όμως γνωρίζουμε τόσο τις συνθήκες γένεσης όσο και ειδικές μορφές αιτιακού καθορισμού. Και αυτή η γνώση αντιφάσκει με την καντιανή αντίληψη.

Οι κατηγορίες συνεπώς δεν επιβάλλουν τις σχέσεις τους στην πραγματικότητα. Αντιστοιχούν στις περισσότερες γενικές πραγματικότητες, ιδιότητες και σχέσεις της φύσης, και γι' αυτό τόσο ο αριθμός όσο και το περιεχόμενό τους μεταβάλλεται ιστορικά. Επίσης, η ορθή αυτή σχέση κατηγοριών και πραγματικότητας μπορεί να ερμηνεύσει τη γένεση φανταστικών εννοιών και κατηγοριών που αντιστοιχούν σε φανταστικές-ιδεολογικές απεικονίσεις

της πραγματικότητας στη συνείδηση, άρα μπορεί να ερμηνεύσει τη γένεση και το περιεχόμενο της Μεταφυσικής και συνολικά της Ιδεολογίας¹¹.

4. Αν οι τύποι της εποπτείας και οι κατηγορίες της νόησης έχουν προεμπειρική προέλευση, αν συνεπώς η επιστήμη αφορά τα φαινόμενα και όχι την ίδια τη φυσική πραγματικότητα, τότε πως εξηγείται η πρακτική αποτελεσματικότητα των φυσικών επιστημών; Γιατί οι a priori συνθετικές κρίσεις να ανταποκρίνονται σε ιδιότητες και σχέσεις των πραγμάτων; Γιατί τα πράγματα να συμμορφώνονται με τους νόμους της νόησης; Κατά τον Καντ, η ενότητα της συνείδησης είναι αυτή που συνιστά τη σχέση των παραστάσεων με το αντικείμενο, δηλαδή την αντικειμενική τους αξία. Αλλά η ιστορία της γνώσης βεβαιώνει το αντίθετο: η ενότητα της συνείδησης (στο βαθμό που υπάρχει) αντανακλά την ενότητα του φυσικού κόσμου. Κατά τον Καντ, υπάρχει μια αντιστοιχία ανάμεσα στη σύνδεση των φαινομένων μεταξύ τους και στη σύνδεση με κατηγορίες. Η αισθητηριακή εμπειρία πρέπει να είναι από τη φύση της τέτοια ώστε να δικαιολογεί την ένταξή της κάτω από μια κατηγορία, να μπορεί να δεχθεί μια ορισμένη κρίση και όχι άλλη (π.χ. την αιτιότητα). Η εμπειρία δείχνει ότι υπάρχει μια κανονικότητα στην ακολουθία των γεγονότων.

Εδώ ο Καντ τείνει να συλλάβει μια αλήθεια: την ύπαρξη αντικειμενικών κανονικότητων και σχέσεων ανάμεσα στα γεγονότα. Ωστόσο, το θεωρησιακό του σχήμα δεν του επιτρέπει να λύσει το «μυστήριο»: να δει ότι, αν τα γεγονότα υποτάσσονται στα νοητικά μας σχήματα, αυτό οφείλεται στο ότι οι έννοιες, οι κατηγορίες, οι νόμοι κ.λπ. εκφράζουν σχέσεις που λειτουργούν μέσα στα πράγματα. Οι κρίσεις είναι πάντα a posteriori και βρίσκονται, όταν είναι ορθές, σε σχέση σύμμορφης απεικόνισης με την πραγματικότητα.

Οι επιστήμες βεβαιώνουν την ύπαρξη ενός μορφισμού, ανάμεσα στην πραγματικότητα και την εννοιακή της αναπαράσταση. Εντούτοις δεν πρόκειται για ισομορφισμό (μια αμφιμονοσήμαντη σχέση πραγμάτων και εννοιών) δοθέντος ότι η πραγματικότητα υπερβαίνει τη δυνατότητα μιας συνολικής σύλληψης από τη νόηση¹².

5. Δεν υπάρχουν κρίσεις a priori. Τόσο οι αναλυτικές, όσο και οι συνθετικές κρίσεις (η διάκριση δεν είναι τόσο απόλυτη όσο νομίζεται) είναι a posteriori: αποτελούν γενίκευση και υπέρβαση της εμπειρίας. Αλλά από τη στιγμή που θα δημιουργηθούν οι έννοιες, οι κατηγορίες, οι προτάσεις κ.λπ., αυτονομούνται από την πραγματικότητα, η γενεαλογία τους μένει θαμμένη στην προϊστορία της γνώσης και η θεωρησιακή φιλοσοφία μπορεί να ισχυρισθεί ότι οι έννοιες, οι κατηγορίες κ.λπ. είναι έμφυτες, a priori, ανεξάρτητες από την εμπειρία, νομοθέτες της φυσικής τάξης του σύμπαντος.

6. Αλλά αν δεν υπάρχουν προεμπειρικοί τύποι της αίσθησης και προεμπειρικές κατηγορίες της νόησης, αν δεν υπάρχουν συνθετικές κρίσεις a priori, τότε καταρρέει και η διχοτομία φαινομένου/πράγματος καθεαυτό. Το φαινόμενο αποτελεί πράγματι αποκάλυψη και ταυτόχρονα επικάλυψη της ουσίας. Κατά συνέπεια, η επιστήμη προχωρεί από το φαινόμενο προς την ουσία μέσα από την πράξη. Δεν υπάρχουν φαινόμενα και νοούμενα. Δεν υπάρχουν πράγματα καθεαυτά, απρόσιτα στη γνώση. Υπάρχουν πράγματα γνωστά, λιγότερο γνωστά, και άγνωστα που μπορεί να γίνουν γνωστά. Η θεωρητική ιδιοποίηση της πραγματικότητας είναι μια ιστορική διαδικασία που μετατρέπει το πράγμα καθεαυτό σε πράγμα για μας¹³.

Και η Μεταφυσική; Αν δεν υπάρχουν νοούμενα, τότε και ο θεός παύει να είναι νοούμενο, ον που υπερβαίνει την πραγματικότητα, και εμφανίζεται αυτό που είναι: όνομα ενός

δημιουργήματος της ανθρώπινης νόησης (και φαντασίας). Ο Θεός, η άυλη ψυχή και η αθανασία της, η ελευθερία που θεμελιώνεται υπερβατικά, κ.λπ. είναι έννοιες και αντιλήψεις που διαμορφώθηκαν σε μια ορισμένη φάση της εξέλιξης της ανθρωπότητας, ως οι ανεστραμμένες απεικονίσεις των σχέσεων του ανθρώπου με τον κόσμο. Το πρόβλημα λοιπόν της μεταφυσικής δεν λύνεται ούτε με την απόρριψή της (Χιουμ), ούτε με την «απόδειξη» της μη νομιμότητάς της ως επιστήμης, ούτε με την επανεισαγωγή της από την πόρτα της ηθικής. Το πραγματικό πρόβλημα συνίσταται σε μια σειρά ερωτήματα: Πώς διαμορφώνονται οι μεταφυσικές αντιλήψεις για τον κόσμο; Ποιων κοινωνικών και γνωστικών καταστάσεων αποτελούν απεικόνιση; Ποιες είναι οι σχέσεις της Μεταφυσικής με τις επιστήμες; Μπορούμε, απορρίπτοντας την παραδοσιακή Μεταφυσική, να διαμορφώσουμε μια γενική θεωρία του Είναι, μέσα από τη φιλοσοφική γενίκευση και καταξίωση των δεδομένων των επιστημών; Η απάντηση μπορεί σήμερα να είναι θετική, παρά την απορριπτική άποψη των θετικιστών, των γλωσσολόγων και των «μεταμοντέρνων»¹⁴.

Σημειώσεις

1. R. Descartes, *Discours de la Méthode*, Garnier, Paris, 1960, σ. 39.
2. R. Descartes, *Principes*, Vrin, Paris, 1971, σ. 2.
3. *Kant's cosmogony*, Johnson Reprint Corporation, N.X., 1970.
4. Βλ. τις σχετικές αναλύσεις στην *Κριτική του καθαρού Λόγου*.
5. Βλ. Ε. Μπιτσάκη, *Διαλεκτική και Νεώτερη Φυσική* (μτφ. από το γαλλικό πρωτότυπο), 6η έκδοση, Δαίδαλος - Ι. Ζαχαρόπουλος, 2005. Του ίδιου, *Physique et Matérialisme*, Éd. Sociales, Paris, 1983. Του ίδιου: «Space and Time: the ongoing quest», *Foundations of Physics*, Ιανουάριος 2005.
6. Βλ. σχετικά: Vygotski, *Pensée et Langage*, Éd. Sociales, Paris, 1985. Léontiev, *Le développement du psychisme*, Éd. Sociales, Paris, 1976. J. Piaget, *Ψυχολογία και Επιστημολογία*, Υποδομή, 1981. Του ίδιου, *Biologie et connaissance*, Gallimard, Paris, 1973.
7. Βλ. E. Bitsakis, *La Nature dans la pensée dialectique*, L'Harmattan, Paris, 2001. Ελλ. μτφ., *Η κρίση στη διαλεκτική φιλοσοφία*, Ελληνικά Γράμματα, 2003. Επίσης τη συζήτηση των Chomsky, Putnam και Goodman, στο *A portrait of Twenty-Five Years*, R.S. Cohen, W. Wartofky (Eds), Reidel, 1985.
8. E. Bitsakis, ό.π.
9. E. Bitsakis, «Sur le statut des lois physiques», *La Pensée*, 204, 1979.
10. Βλ. E. Bitsakis, *Le Nouveau Réalisme Scientifique*, L'Harmattan, Paris, 1997. Ελλ. μτφ. *Ο νέος επιστημονικός ρεαλισμός*, Gutenberg. Του ίδιου, *Science and Society*, 66, 228 (2002). Του ίδιου, *Foundations of Physics*, 18, 331 (1998).
11. Για το πρόβλημα της πλαστικής, ιδεολογικής αντίληψης της πραγματικότητας, βλ. το έργο των Μαξ και Ένγκελς, *Γερμανική Ιδεολογία*, όπως και διάφορα χωρία του *Κεφαλαίου* του Μαξ. Επίσης το βιβλίο του Ι. Μέσαρος *Η θεωρία του Μαξ για την αλλοτρίωση*, Εκδ. Ράπτα, και του Ε. Μπιτσάκη, *Θεωρία και Πράξη*, Gutenberg.
12. Ε. Μπιτσάκη, *Η Φύση στη διαλεκτική φιλοσοφία*, ό.π.
13. Βλ. L. Geypomat, *Επιστήμη και Ρεαλισμός*, «Ι. Ζαχαρόπουλος».
14. Βλ. Ε. Μπιτσάκη, *Η Φύση στη διαλεκτική φιλοσοφία*, ό.π. κεφ. 9.

